

KRITIKUSAN, SOK OLDALRÓL SZEMBESÜLNI A SZÖVEGGEL

TÖRÖK GÁBOR

1. A nyelvi anyagú (a verbális) szöveg ismérveit kellene vázolni? Meggyőződéseim szerint minden ilyen kérdés arról is faggat, hogy az egyedieket átfogó általánosnak mi a létmódja: valóban az egyediek bennfoglalt objektív meghatározója-e, vagy csak az egyéni, illetve közösségi tudat vontatja el az egyediségükben objektív hasonlók-ból, tehát valami elvonatkoztatás, absztrakció?

A polgári tudományban ma nem divat állást foglalni a középkori univerzálialitásban, annál inkább divat az objektív általános helyett ennek „fogalmáról” értekezni, elvonatkoztatásként szólni róla. A marxista klasszikusok is tévesen fedezték föl vélt őseiket a nominalizmusban (lásd TÖRÖK GÁBOR: *MNy.* 86. 148). Az általánosnak nominalista felfogása a mi nyelvészeink közt is dúl. „A könyv tárgya nem valamelyik nyelv, hanem »a« beszéd és »a« nyelv; úgy, ahogy valójában nincs [! T. G.]; illetőleg csak [! T. G.] olyan módon létezik, ahogyan »az« ember és »a« társadalom (...)” (DEME LÁSZLÓ: *A beszéd és a nyelv.* 1976. 6). Az általános „nincs”, illetve „csak” úgy van — mint a többi általános? Sült nominalizmus ez, ingatag alap (lásd uo. még 11, 28). Valójában a modern tudományosság nem épülhet másra, mint a mérsékelt realizmusra: az általánosok tudatunktól függetlenül, objektívan benne vannak az egyediekben. Heideggeri szélhámos, aki ezt a kérdést meg akarja kerülni.

A szöveg általánosságának a tudati kategóriáját tehát nem kidolgozzuk, hanem föltárjuk, amennyire helyesen tükrözzük a valóságot.

1.1. Abban a kérdésben, hogy mik a verbális szöveg szövegszerűségének kritériumai, van egy korlátozás fölfelé azzal, hogy csakis a társadalmi rangú-értékű szövegekre kíváncsi. Ugyanis ha elvétve is, de vannak olyan nézetek is, melyek a szövegek közé sorolják a természetesen nem verbális állati kommunikáció egységeit is, a sejtek biológiai jelzéseit is, sőt akár mechanikai természeti hatássorokat, kapcsolatokat (így STENT: 1972.; idézi SZABÓ ZOLTÁN: *A szövegvizsgálat új útjai*, Bukarest, 1982. 25—26, 64; vö. még TÖRÖK GÁBOR: *MNy.* LXXXIV. 413).

A verbális, a nyelvi anyagú szövegek társadalmiak! Ennek hangsúlyozásával tagadom, hogy a társadalmiságot bármiféle világnézeti semlegesség képtelen igényével helyettesíteni lehetne — a személyiségközi jelleggel, az interperszonalitással. Nem a társadalmiság a személyiségek terméke, hanem eredendően fordítva: a személyiségek a társadalomé. A mai kölcsönhatást lehet bizonygatni, de az eredetet elkenni öncsaláshoz, világnézeti szemfényvesztéshez vezet csupán.

1.2. Arra nem sugalmaz választ a nekünk föltett kérdés, hogy a nyelvi szövegek olyan részhalmozatot alkotnának, mely beletartozna a szövegség olyan halmazába, amelynek más részhalmozatai a magatartási, a viselkedési, a tánc- és sportmozgási, zenei, képi-festői, szobrászati, építészeti szövegek, s ha igen, a nyelvi anyagú szövegek részhalmozata különáll-e, diszjunkt-e a többihez képest. Nálunk még ritka az olyasféle nézet,

mint HERBERT SEIDLERÉ (Grundfragen einer Wissenschaft von der Sprachkunst, München, 1978. 30), tudniillik hogy csak látszatközösség van e különféle szöveg-halmazok stílusaiban, nem pedig valóságos; ha stílusuk látszatra hasonló is, akkor bennfoglaltan nyilván szövegi voltuk is ilyen. Az azonban, hogy ilyesmi körünkben nem merül föl, nem holmi magyar józanság dicséretes bizonyítéka, hanem egyszerűen onnan fakad, hogy még nyoma sincs igazán általános szövegtannak.

Az persze, hogy PETÓFI S. JÁNOS gyakran minősíti kutatási tárgyait „dominánsan verbális” szövegeknek, ezzel pedzi, hogy a szöveg üzenete, mondandója nem verbális elemekkel és csatornákon, kódokon is bővíülhet. Bennfoglaltan: ezek kapcsolódhatnak a „verbálisokkal”, a közlemény e hányada sem tartozik a nyelvihez képest diszjunkt szöveg-halmazokba, hanem lehetnek e rész-halmazoknak akár közös metszeteik is. A halmazok közti hasonlóság tehát nemcsak tudati csatlódás, látszat, nyelvi csel, a heideggeri nyelvítség következménye, hanem valós.

1.2.1. Az a fölismerés, hogy a nyelvi szövegek túlnyomó többségében, emberi fontosságában „domináns”, tehát uralkodó, meghatározó, kiemelkedő jellege van a verbalitásnak, egyáltalában nem zárja ki sem azt, hogy elméletileg nincs is tisztán nyelvi beszélt szöveg, nincs írott sem, s vitatható, hogy van-e a nyomtatottak közt, hanem mindig kiegészül nem verbális elemekkel; sem azt, hogy jó néhány esetben épp a nem nyelvi, nem verbális rész hordozza a közlendő, az üzenet, a mondandó legfontosabb hányadát, sőt! A szövegnek nem nyelvi közlendői erősen módosíthatják, semlegesíthetik, elnyomhatják, ellenkező értelművé fordíthatják e nyelveket. Példákat bárki tud, aki nem szorítkozik a művészi szövegekre, s nem veti meg a hétköznapi érintkezés rövid kis gyakorlati szövegeit.

Ha szövegtanunk „dominánsan verbális” szövegekkel, ezek sajátágaival, törvényeivel kíván foglalkozni, óhatatlanul tisztázatlan terep veszi körül. Az a tény, hogy a verbális szövegek üzenettartalmát nem verbális tényezők ennyire erősen befolyásolhatják, okvetlenül ráébreszthet, hogy szövegtanunk így cs on ka! A nyelvi szövegtan csonkását nem az szüntetheti meg, hogy visszavonul a lehetőleg minél „tisztábban verbális” szövegek sáncai mögé, hanem az, ha lesz majd általános szövegtan is. Tudjuk, ilyen még nincs, de kell lennie. Nincs általános stíluselmélet sem, de lesz, mert szükség van rá (születésében magam is segédkezem). Hasonlatos ez a mai szövegtani állapot egy közeli, sőt rokon tudomány néhány évtizeddel korábbi hazai állapotához: a szemiotikára mint általános jeltanra gondolok. Már SAUSSURE tudta, hogy ilyennek kell majd lennie. Idős és tisztelt néhai mestereink viszont kételkedve nézték, amikor a nyelvi jelentéstan mellé-fölé nálunk is bekopogtatott a szemiotika. Ha a ma még élők emlékeznek erre a fogadtatásra, igazolhatják, hogy ezt a viszolygást kivételesen nem lehet a sztalinizmus számlájára írni.

Újabb feladatokat löcsölnék egy itthon még alig megszilárdult tudományágra? Vajon nem épp e szélesebb távlatból nyer olyan ösztönzéseket, amelyekre saját határain belül is szüksége van?

1.3. Kapóra jön a szemiotika. Milyen ismérvet, ismérveket méríthetünk belőle? VOIGT VILMOS szerint „szorosabb értelemben a szöveg egy olyan (bonyolult és összetett) jel vagy jelcsoport, amely »valami helyett áll« (*stat pro aliquo*)”. Nyilván nem szánja ezt kielégítő meghatározásnak, s még arra sem gondol, hogy a nyelvi anyagú szövegeket itt elkülönítse a másfélektől. Arra viszont jó, hogy fölvesse a szövegeknek, akár verbálisoknak, akár másoknak és a jeleknek, jelrendszereknek, kódoknak a kapcsolatát, e kapcsolat problémakörét. Efféle utalás legfőljebb halvány áttétellel búvik meg DEME LÁSZLÓ némelyek számára kielégítő meghatározásában: a

szöveg „nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét keltse”.

Igaza van-e VOIGTnak, hogy mellőzi a közlési helyzet említését is? Igaza van-e DEMÉnek, hogy ezt a helyzetet alighanem csak holmi egyedi „adott” helyzetre korlátozza? Menthető-e, hogy egyikük sem említi a kontextus szükségességét? VOIGT tán elfeledi, hogy a messzibb beszédhelyzet is szituáció. DEME nyilván védi a szöveg zárt teljességét, s ezért kénytelen kizárni a kontextusból a távoli, igen távoli szövegelőzményeket.

A valóságos szövegnek mindig van közlési helyzete (szituációja) is, kontextusa: legalább távoli szövegelőzménye is. Ezt két fontos kritériumának is tekinthetjük.

Nem lehet összeolvasztanunk e kettőt nyugat-európai tudományos divat módjára úgy, hogy a szituációt beolvasztjuk a kontextusba. Ez ugyanis mindig csak megközelítőleg nyelviesséhető (TÖRÖK GÁBOR: *Költői rébusok*, 1974. 12–13). Ésszerűbb volna épp a közeli-távoli kontextust is sajátos közlési helyzetként fogni föl, de ez az egybemosás sem volna termékeny a szövegtan számára.

Szövegismérveink elemzését elmélyíti, ha külön vizsgáljuk a szövegösszefüggést, szövegelőzményt, ezen úton jutva el a kódok létéig is, a csatorna nyitottságáig is (ez nem azonos a z a j meglétével és fokával!), vagyis egyik vagy másik kód érvényesüléséig. Szintén külön érdemes mérlegelnünk a közlési helyzetet, megkülönböztetve a közvetlen, egyedi szituációját a szövegeknek a közlési helyzetfajtáktól, kommunikációbeli szituációtípusoktól. Ez az egyre általánosabb közlőhelyzet-vizsgálat juttat el a rendeltetés szerinti szövegfajták különféle halmazaiig, másként: az azonos-hasonló funkciójú szövegfajták halmazaiig, s még tovább lépve a szövegi műfaj- és műnemtanig (egyáltalán nem szorítkozva csak szépirodalmi műnemekre, műfajokra).

1.3.1. A fentiek is magukban foglalják, hogy a szövegeknek az autonómiája mindig csak viszonylagos, lezártságuk szintén, s viszonylagosan érzik/minősítik lezárt-nak őket mind a leadók, mind a vevők (befogadók), illetve a kommunikációfolyamat e termékének külső tanúi, észlelői, köztük a kutatók. (A tisztességesen gondolkodók tudják, mégis kimondom: az ilyen „viszonylagos”-ok nem kibúvók a szabadság, pontosság igénye alól, hanem itt és most nem teljesített, de kijelölt, elvégzendő feladatok: kikhez, mikhez képest minősül valami relatívnak.)

Egy adott X nyelvű szöveg határai közismerten bizonytalanok, elmosódottak azért is, mert egyrészt az egyszemélyes beszélő előtte is, utána is szólhatott még — esetleg nem is túl nagy szünetet tartva, netán ugyanahhoz a beszéd társhoz, hasonló témáról; de fordulhatott eleve többekhez, illetve változó számú hallgatósághoz stb. Bár mindezt tudják a nemzetközi szövegtan művelői, itthon megfigyelnek róla némelyek. Az is ismeretes, hogy a beszélő és a hallgató viszonya, szerepe megcserélődhet, tehát egy, megszabott közlő léte sem biztos szövegzáró eszköz. DEME „egyéni pszichikai tartalma” korántsem egyetlen személyiségé mindig! KIEFER FERENC például a kérdés és a válasz együttesét tekinti legkisebb szövegtani alapegységnek (lásd *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*, 1983.). HUSZÁR ÁGNES a drámában (akár a közlés valóságát másoló dokumentumdrámában is! T. G.) a dialógust, a nem okvetlenül csak kétszemélyest tartja ilyen egységnek (uo.). Említhetnénk még azonos szöveget mondó közösségeket is. Tömegtüntetések azonos jelszavai, közös

imák, eskük aligha bomlanak annyi szövegre, ahány beszélő vesz részt megszólaltatásukban. Ezzel sem mondtam újat, csak ismétlem a feledni nem illőt.

A fentieket mérlegelve, az X szöveg előtt elhangzó minden azonos nyelvű más tag szövegelménynek veszünk. Ezekben a kódoknak mind a jelrendszerei, mind a kapcsolódás-rendszerei része, oldala, nemcsak úgy van benne, hogy a társadalmi tudat másodlagosan tükrözi, elvonatkoztatja, s így csak másodlagos tudatban léteznének. Ezt csak DEME véli, nominalistaként. (A nyelvre nézve: *A beszéd és a nyelv* 15, 33–35.) Valójában benne rejlik tárgyiasultan az egyes szövegekben a közös lényegi általánosokként. Bizonyos nyelvi alkódok csak századunkban tudatosodtak, tükröződtek egészen: ilyenek a jelölő értékű gyakorisági többletek vagy hiányok, s ezek dekódolása (GUIRAUD, FÓNAGY); nem lehet kizárni a verbális szövegek vizsgálatából a tartalom-elemzést (*content analysis*) akkor sem, ha eddig önálló tudományágként kezelték (lásd ANTAL LÁSZLÓ: *A tartalomelemzés alapjai*, 1976.).

A nem nominalista, hanem mérsékelt realista felfogásúak számára vitathatatlan, hogy a szöveg nem csupán a jelölőkből áll, hanem a jelölők és jelöltek egységéből. A meghatározásukban a jelölőkomplexusra szorítkozó nominalisták nemcsak szövegtani csonkítók, hanem téves a filozófiai alapjuk is.

Az időben hátrafele önkényesen, mesterségesen le nem zárt határtalan szövegelmény szab gátat a történetiség mellőzésének, vezet vissza korábbi formájú kódokhoz, érteti meg változékonyságukat. Ez eszméltet rá, hogy a kód nem lehet teljesen közös, azonos értékű sem jeleiben, sem kapcsolódási módjaiban s ezek értékeiben az adója és a vevője számára.

E visszavezető távlat világítja meg, hogyan és miért van a nyelvi szövegeknek a hagyományos-egyezményes jelrendszerein kívül és mellett ősbib, biológiai alapú természeti kódja (FÓNAGY), de azt is, hogy kétféle típusú, de számtalan másodlagos képi kódja is (lehetőséggént). Egyik típusuk eredetileg nyelven kívüli tárgyi hasonlósági és/vagy érintkezési jelképrendszer, másikuk eredendően a nyelvben, szövegek sorában létrejött jelképek rendszere.

Minél tágabb kontextusba vonjuk egyedi szövegünket, annál világosabb, hogy lehetőség szerint többféle kódja, jelrendszere az egyik szövegkorpuszban érvényesül, működik, a másikban nem. Hogy milyen szövegtípusban nyílik meg a csatorna valamely kód számára, azt a közlési helyzet (erről a következőkben!) határozza meg közvetlenül. Itt is utalok azonban rá, hogy a vevőcsoportok tudati, lélektani sajátosságait, érzékenységet sem különböztethetjük ki a számításból: a kontextuális és a szituatív árnyalatok iránti megkülönböztető („distingváló”) képességüket.

Ahogy a stílus zérófokúságától való eltérést is megszabja meggyőződése szerint (lásd *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben*, 1990. 46–57), úgy okvetlenül van, lennie kell olyan szövegérzékelési skálának, amelynek kritikus pontján, sávján túl már veszi az ez alatt még néma kódot a vevő, a befogadó, címzett, és nyilván van a szövegnek még lezáratlan, illetve már lezárt voltát érzékelő-minősítő küszöbsáv is. E sávok a személyes érzékenységtől is függnék — mind állandóbb jellemzőként, mind alkalmi érdekelttség következményeképpen —, de vannak, lehetnek társadalmilag, csoportonként jellemző „küszöbsávok” is.

Ha a szöveg ismérvei közé tartozik, hogy teljesnek, zártnak minősül-e akár egyénileg, akár társadalmilag, akkor nyilván ismerv az is, hogy hogyan, mikor nyílnak meg vételre a bennfoglalt, lehetséges kódjai a közlési csatornákon; s akkor az ismérvek közt helye van e kétféle vételi küszöbnek is.

1.3.2. Kontextus, szövegelőzmény nélkül sincs szöveg, legföljebb mesterséges, álszöveg (idegen szavak imádóinak: pszeudotextus); de nincs közvetlen-egyedi közlési helyzet, illetve közlési helyzetfajta nélkül (=partikuláris szituáció és/vagy szituáció-típus nélkül).

A közlési helyzet egyediségében (partikularitásában) sok a közlendő számára lényegtelen (irreleváns) hányad, mégis magában foglalja a mérsékelt realizmus szemlélete szerint a lényegi, a releváns, az értelmezésmeghatározó szituációtípust akár valósan, akár lehetőségként.

A lényegi közlési helyzetfajták, szituációtípusok határolják körül a szöveg-összefüggési, szövegelőzmény-típusokkal egyesülve, hogy milyen rendeltetési szövegrészhalmazba (milyen funkcionális szövegrészhalmazba) tartozik az egyedi szöveg. Ezek a rendeltetési szövegfajták ezen általános minőségükben is történelmi termékek. Nemcsak vannak, hanem létrejöttek valahogy, elválnak, szétágaznak egymástól, átcsapnak egymásba, kezdetleges szinten pedig még együtt vannak (őskor). Szétágazásuk mögött a társadalom fejlődése áll.

A különféle rendeltetésű szövegfajták mibenléte, belső nyelvi sajátágaikkal és közlőhelyzeti jellemzőikkel együtt, változásaikkal okvetlenül tárgya a szövegtannak. Jelentésük, értelmük is, értelmezési módjuk is eltér a különféle olvasati (akár vizuális, akár auditív!) módjaik miatt. Bonyolítja a helyzetet: verbálisan nagy átfedési sáv húzódik a funkcionális szöveghalmazok közt; egy szövegnek egy időben több olvasási utasítása is érvényes lehet. Csakis a szűkebb és tágabb közlési helyzet dönt a szövegelőzményekkel együtt, hogy merre vezessen az értelmezés, a dekódolás.

Olyan rendeltetési (funkcionális) szövegek, mint a vallásiak vagy a szépirodalmiak többértelműek egészükben is (erre: *Pontok és kérdőjelek*... 1990. 103–141; elméletemet már korábban is kifejtettem). Ennek a többértelműségnek elsősorban a valódi egyedi közlési helyzetnek és egyedi szövegösszefüggésnek a hiánya nyit utat. A vallási és a művészi szövegek közlési egyedisége szituációjukban és kontextusukban csak látszat: a lényegi közléshez ez a partikularitás nem ad többletet hozzá.

Egy viszonylag lezárt bibliai szöveget felolvashat prédikációja bevezetéséül bármely pap, bármely templomban, lehet e szöveg a szertartásnak másféle része is, idézheti a templomon kívül bárki, olvashatjuk magunk a Bibliából, ha elfogadjuk a társadalmilag kialakult vételi-értelmezési utasítást (mely nem azonos azzal, amit valamelyik vallás teológiája elrendelt!), akkor a szöveg eleve többértelmű. Ugyanúgy: mondhatja színész vagy előadó a verset a tévében, a rádióban, idézheti a tanár az iskolai osztályban, szónok az ünnepi beszédében, olvashatjuk különféle verskötetekben, műalkotásként továbbra is érvényes a többértelműsége.

Ezt a többértelműséget a denotatív és a konnotatív tényezők „szerves” egyesítésére, összegzésére, integrálódására leszűkíteni az én meggyőződésem szerint együgyűség, illetve szegényesen részleges tudatosítása, föl nem ismerése a több évszázada, évezrede kialakult vételi-értelmezési utasításnak.

Hangsúlyozom: nemcsak egy „másodlagos”, „átvitt” jelentése van vagy lehet az egyedi szövegösszefüggés és közlési helyzet nélküli szövegeknek, hanem több is: miféle gátja lehetne a színekdochészterű és/vagy érintkezési és/vagy hasonlósági szövegátértelmezéseknek? A társadalmi olvasási-értelmezési utasítás csak azt szabja meg, hogy egy bizonyos rendeltetési szövegcsoporthoz milyen irányokba vezetnek a további értelmezések. Hogy aztán hányat találunk meg, az egyrészt magától a szövegtől, másrészt a befogadó értelmezési képességeitől függ.

Az értelmezési utasítások társadalmi eredete és léte cáfolja, hogy a vallási szövegek többértelműségéről egy-egy illetékes vallás teológiai tekintélyi álláspontját elfogadhatnánk tudományos szövegtani döntésnek. Elvégre ez esetben más-más számú értelmezést kellene találni ugyanabban az ószövevségi kisszövegben a különféle vallások szerint, melyek ezt szentnek tisztelik. A jelenlegi római katolikusban maximum négyet szabad föltárnunk, de korai elődjében csak kettő volt, Aurelius Augustinus viszont nem szabott határt a hiteles értelmezések számának (ezt ma röstelkedve hallgatja el a római katolikus teológia). A protestánsoknak többnyire csak kettőt engedélyez Luther. Ismét más a helyzet az izraelita hittudósok szerint. Az iszlám híveinek hét jelentést kellene fölsísmerniük a Koránban. Más tehát a bennfoglalt társadalmi értelmezési utasítást („olvasd ezt a szöveget vallási értelemben!”) elfogadni, és egészen más engedelmesskedni valamilyen pillanatnyi teológiai követelménynek.

Itt nem adhatunk teret a vallási érzékenykedésnek a szövegtanban! Ezt én mondhatom ki tán legjogosabban, hisz a Biblia négyértelműségének a középkori nyugati kereszténységben kiteljesedő elméletét igyekeztem racionális magvában alkalmazni a szépirodalmi szövegek értelmezésére is (*Pontok és kérdőjelek...* 117–129, 132–140).

Elég legyen itt annyi, hogy mivel a szövegtől elválaszthatatlan a jelöltje, jelöltjeinek rendszere, a szöveg ismérvei közt is lennie kell olyanoknak, amely kitér erre. Ezzel pedig ismét ki fogunk törni a nyelvi kritériumok keretéből, hisz az értelmezési-vételi utasítás egyáltalán nem csupán a szöveg belső nyelvi sajátágaiban rejlik. A rendeltetési (funkcionális) szövegfajtákat nem sikerülhet strukturális elemzéssel, holmi struktúratipológiával nyelviileg meghatározni. Gyakorta van/lehet egy szövegnek többféle érvényesíthető értelmezési utasítása és értelme is.

Annak idején nem céltalanul bajlódtam a pop art, a nyelvi pop art tanulságaival. Azóta számos újabb példát gyűjtöttem össze. Pl. társadalmi útmutatás nyomán olvassa a legtöbb ember csakis filozófiai szövegnek Hérakleitosz töredékeit. De bizonyos mai kontextusuk alapján is, bizonyos belső nyelvi sajátágaikat is kiaknázva, szintén társadalmi útmutatás nyomán merem én művészetként, egysoros versekként olvasni, értelmezni ezeket a mondatokat a filozófiainál sokkal gazdagabb jelentésben.

1.3.3. Már leszögeztem (1.3.1.), hogy a kódok érvényesülése nemcsak a csatormától, zajtól függ, hanem attól is, hogy miféle távoli kontextusban, pontosabban miféle rendeltetés szerinti (funkcionális) szövegfajtában jelennek meg. Ezt a függés-fajtát olyan fontos ismérvnek tartom, amely okvetlenül beletartozik a szöveg általános meghatározásába.

Nem csökkentí FÓNAGY IVÁN nagy érdemeit, ha kimondom: nem elég, hogy föltárja a beszéd kettős kódolását (*ÁNyT.* IV. 1966. 69–76; *Mathematik und Dichtung.* München, 1965/67. 243–274 stb.); nem elég kifejteti, hogy az archaikus, természeti kód jelenségei mit közölnek. FÓNAGY izgalmas kutatási irányain kívül ki kell terjedni figyelmünknek arra is, hogy egyformán érvényesek-e megállapításai a rendeltetés szerinti szövegcsoporthok, műnemek, műfajok, alműfajok mindegyikére. Józan eszünkre hallgatva, eleve föltehetjük, hogy nem! Ez azonban csak föltevés, és bármennyire valószínűnek látszik, a jövődöben szabatosan, módszeresen bizonyítania kell a szövegtani kutatóknak.

A természetes-archaikus kód hangzsrétegét persze már a föltevéseinkhez is fölbontjuk összevetőire, egyrészt mindig a használt nyelv általános gyakorisági viszonyaira vonatkoztatva, másrészt az e nyelven belül megalkotott átfogó rendeltetési szövegtestéhez képest észlelhető jelzés értékű (szignifikáns) gyakorisági többleteire. Itt még részben FÓNAGY nyomán járunk: külön értékeljük a beszédhangok, hangkapcsolá-

tok gyakorisági többleteit a maguk funkcionális szövegeihez mérve, külön a szöveg-elemek fölötti (szupraszegmentális) hangzássajátságoknak (hangszín, hanglejtés, hangmagasság, hangerő, beszédsebesség stb.) jelzés értékű, váratlan eltéréseit.

A természetes-archaikus kód hatóköre nem egyetemes egy nyelv teljes egyidejű szövegtestében (korpuszában). Üzenethordozó sajátosságainak jó része csakis a beszélt gyakorlati rendeltetésű, köznapi és bizalmas szövegekben, némileg már más módon a szónoklatokban érvényesül (tehát a beszélt publicisztikában). E szövegek frásos formájúvá „fordításával” megsemmisülnek a természetes kód üzenetrészének csaknem teljes tartományai, rengeteg elvész az elhangzó szónoklat, beszéd, prédikáció hírtartalmából is az adott formában. Kutatandó, mi igen, mi marad mégis.

FÓNAGY szerint a természetes-archaikus kód hatékony marad az elhangzó, sőt az írott-nyomtatott értekező, elméleti szövegekben is. Ebben én határozottan kételkedem. Okvetlenül csökken ez a hatékonyság; hogy mi marad meg belőle, ismét feltárára vár.

Sajátos szöveg-halmaz a gyakorlati életben a hirdetési, emlékeztetőgöztő stb. rendeltetésűeké. Ha versesek, egyébként nem hatékony kódrészeket is hatékonyítanak; másrészt a rímelésről köztudomású, hogy inkább zavarja, mint gazdagítja a másféle köznapi szövegek szövegét. Az erős ritmusossággal egyetemben szinte zajként működik. (Emlékezzünk arra is, hogy a hirdetések mekkora hányadában kérdéses: valóban „domináns”-e a „verbális” forma a nem nyelvi képi mellett!) A nyomtatott változatú nem művészi verses szövegekből viszont kivesznek a természetes-archaikus kódoknak a beszédben még hatásos üzenetrészei.

A művészi (irodalmi) verses szövegekben elkülönülnek a ma is hangzó alakú dal-, népdalszövegek, és másrészt a szűkebb műköltészet beszédművei (líra, verses regény). Ez utóbbiakat ma is úgy fogadjuk be legtöbbször, hogy még olvasás közben is hangoztatjuk, fízelgetjük magunkban némán. Ezzel ugyan továbbra is elvész a természetes kód lehetőségeinek tekintélyes része, de még fontosabbá válik a dallam, a beszédhang-gyakoriság, a ritmus és a rím hordozta értelmi többlet.

Bár FÓNAGY IVÁN tanítványának vallom magam, megkockáztatom, el kellene különítenünk az archaikus-természetes kódtól a hagyományos-egyezményes kód alá süllyedt eredeti jelentéseit a ma már átvitt értelemben használatos jeleknek. Ezzel korántsem tagadom, hogy efféléknek kellő, jelölő értékű (szignifikáns) gyakorisági többletet lehet is, kell is értelmeznünk. Ismétlem viszont, hogy ezek az eredeti — még át nem vitt — jelentések sem élednek föl egyforma erővel, gyorsasággal a különféle rendeltetésű nagy szövegfajtákban.

A szöveg kritériumai közé is iktatandók, de más kódolási-dekódolási kérdéseket vetnek föl a másodlagos kódok. Térben és időben változékonyak a szín- és alakszimbolika nyelviesült formái. Történelmi-társadalmi okokból meggyengülhet a kódismeret, jelképismeret (pl. az antik, görög-latin mitológiáé). Az egészen korai gyökerű mágikus szemléletnek a halványulása is, a mainál sokkal gazdagabb zsidó-keresztény régi jelképrendszer is jelent valamit a szöveg-tanban: a befogadónak csak egy része, olykor csak töredéke érti meg a teljes közlendőt. A megértéshez nem elegendők a nyelvészeti eszközei, szükség van — nemcsak a szépirodalomban! — az ikonográfia, ikonológia, szellemi néprajz feltárára is, kivált meghatározott szűkebb szövegfajták, kisebb almfajok esetében.

Hadd említsek egy viszonylag egészen szűk szöveggör, -halmazt: szerelmi népdalainkét! A természeti valóságról „tájékoztató” részleteiknek gyakran van vagy lehet szexuális jelképes utalásuk, mondandójuk. Ezt a szimbolikát azonban egyre kevesebbek, s egyre részlegesebben ismerik csak. Az eredeti mondandó gyakran csak a

sajátos vizsgálatokban tárul föl, a szűk műfajhoz kötött jelrendszer már keveseknek érthető (vö. BERNÁTH BÉLA: *A szerelem titkos nyelvén*, Budapest, 1986.; kritikája: HORVÁTH LÁSZLÓ: *MNy.* LXXXIV. 1988. 2. 235–237; továbbá *Erősz a folklórban*, Budapest, 1987. szerk. HOPPÁL MIHÁLY–SZEPES ERIKA). Aki egyáltalán elismeri e régi szexuális jelképrendszer létét, ne indokolja gyengülését népünk állítólagos szemérmességével! Hallgassa csak meg népi lakodalmi gajdjainknak, rímes csujjogató-sainknak korántsem szemérmes, hanem nyílt trágárságát!

A még ugyanazon a „verbális” csatomán áramló — nem is csak kettős, hanem gyakran — többszörös kódok ütköznek a szövegben. Erősíthetik, módosíthatják, gazdagíthatják, gyöngsíthetik, semlegesíthetik egymást; s megosztják a befogadókat is aszerint, hogy a kódokból hányat és mennyire ismernek. Nem zárhatjuk ki a szöveg általános ismervei közül, hogy többkódúsága miatt is, szűkebb funkciója szerint is részleges és/vagy többféle az értelmezése.

1.3.4. Mindig történelmi-társadalmi s ezen belül többnyire személyes igényeket elégítenek ki a kódok. Ezek az anyagi és szellemi gyakorlatnak mindig korlátozott voltából sarjadnak, és szövegbeli megjelenésükben a szövegek szűkebb-tágabb rendeltetése, funkciója is határok közé szorítja őket.

Deduktívan is világos, hogy adó és vevő közt nincs és nem is lehetséges tökéletes, teljes kódazonosság. Nincs ilyen mértékű azonosság a beszédszándék és a megvalósított szöveg közt sem, nincs ilyen a szöveg valósága és átvett, megfejtett tartalma között sem. Ha Husserl óta közhely is ez, szövegtani alaptétel és ismerv marad.

Mennyire „nyelvi” ez az ismerv? Nem az! De bármennyire is „dominánsan verbális” szövegtant vázolunk föl, ezzel még nem szoríthatjuk ki a nem nyelvi ismérveket!

1.3.5. Hiába viszolygna a szaktudós polgári módon a filozófiától, az objektív-szubjektív viszonylat vizsgálatától Heidegger módjára. Mivel a szöveg általában ábrázol, tájékoztat, referál, a szövegtan sem kerülheti meg a kérdést, hogy ez mennyire vonatkozhat a különféle rendeltetés szerinti szövegfajtákban a tényleges valóságra.

A társadalmi megismerés köztudomásúlag kölcsönviszony. Amit megismerünk, eredetileg a gyakorlatban, ezt értékelő módon, magunkhoz, lehetőségeinkhez-szükségleteinkhez-képességeinkhez mérve, érzelmileg is értékelve, színezve emberiesítettük a tükrözésben.

Az elméleti, a tudományos szövegek rendeltetése elkülöníteni ettől a gazdag emberiesített tartalomtól az elvonatoztatott valóságot, az objektívat, a ténylegeset. A művészi szövegekben szerencsére nincs szükség erre a nehéz szétválasztásra, a vallási-ban is csak csekély mértékben. A köznapi gyakorlatban meg az adott igények, társadalmi és/vagy személyes feladatok szabják meg, hogy mennyire kell lepárolnunk tükrözött valóságanyagunkat. Kielégítheti olykor az igényeket, az alkalmazkodási feltételeket „a jelrendszer által egyezményesen konstituált valóság” is, sőt szükség is lehet rá? Maga a szövegmeghatározás teljességéből nem maradhat ki, hogy a tájékoztatás, ábrázolás mennyire összeszövi sokszor az objektívat a szubjektívval, az abszolút objektívat a csak társadalmilag objektívval.

Tisztázni kellene az elsődleges leadók, közlők és az eredeti befogadók objektivitását és szubjektivitását, az utóbbiakat élesen megkülönböztetve a nem eredeti vevőktől, címzettektől, a szövegnek akár egykorú, akár későbbi „tanúitól”. Szükség volna tehát arra is, hogy kimondja a meghatározásunk: a szövegnek van utóélete, ilyen történetisége is.

A szöveg nem marad változatlan: megszabott viszonyok hálózatában jött létre, s ezeket később csakis bizonyos mértékig állíthatja helyre a szövegtannak — főképp

irodalmilag széplelkű — „muzeológusa”. Másként helyreállíthatatlanok a gyakorlat, a hétköznapi szövegek, másként az elméleti-tudományosak, másként a vallásiak, a művésziek. De eredeti értékrendjükben, közlendőjükben rekonstruálhatatlanok. Nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba? Alighanem a szöveget sem olvashatjuk kétszer ugyanúgy. Ám szídják a „receptioesztétikát”, az ehhez csapódó modern hermeneutikai irányzatokat a legkülönbözőbb oldalról! A szövegten akaratlanul is ezeknek az irányzatoknak a pártjára fog állani.

1.4. Fölsorakoztatnom kellett a szöveg ismérveit, nem pedig következetes leírásává rendszereznem. Lesznek, akik szerint nem ide tartozó dolgokat is befotam a körbe. Fölkészültem ilyen kifogások kivédésére.

A szöveg egészét jellemzi-e, amit az alája soroltak megosztásáról, különféle fajiról mondtam? Ha valamely megosztásra eddig ügyet sem vetettek, bizony, igen!

A megosztások közül nem emeltem ki az írásban nyomtatásban rögzített és a beszélt szövegek szembenállását. Erről ugyanis megegyezik a véleményem másokéval. Hangsúlyoztam azokat az ismérveket, amelyeket mások elhanyagolnak véleményem szerint. Hangsúlyoztam akkor is, ha végül nem a szövegten tárgyaivá válnak, hanem a szövegten társ- és segéd tudományaiévá.

2. Nyilván ez az ésszerű többségi vélemény is, az enyém is, amit a kötet ideiglenes címe sugalmaz: „a verbális szöveg” valóban „multidiszciplináris kutatási objektum”. Nyilván nem is lehet más, hiszen a szöveg nyelvi volta legfőlegbő uralkodó, túlsúlyos, de még nyomtatásban sem kizárólagos.

2.1. A saját keretében máris megosztott a nyelvi szövegten szövegszerkezet-tanra és szövegjelentés-tanra. Máris egyesíti őket — mint az erdélyi kutatók hangsúlyozzák — a szövegstiliztika vagy stilisztikai szövegten. Ennél azonban alighanem bővebb a teljes nyelvi stilisztika, és viszont: a szövegten is tágabb a szövegstiliztikánál.

Alighanem a szövegten ágaként válik termékenyebbé a nyelvgyakorisági stilisztika, egyesítve a többi nyelvi gyakorisági vizsgálatokkal is, az eddig előkelően kívülről tartalomlelemzéssel is (*content analysis*). E tudományágak összehangolása gyarapítani fogja az egész nyelvi szövegten: gyarapítva ismereteinket a „dominánsan verbális” szövegeknek nyelvin belüli többkódúságáról, újabb érvekkel cáfolva, hogy a nyelvi szöveg vételi módja egyértelműen lineáris.

Bár a nyelvpszociológiát és nyelvlelektant egészében nem gyömöszölném bele a szövegtenba, jelentős hányaduk gazdagítja már most vagy a jövőben a szövegten (az általam korábban is, itt is pedzett stílus-, szövegteljesség-, kódészlelési küszöbök kérdéskörét csakis tudományágak közötti együttműködéssel lehet tisztázni majd).

Valamelyest inkább a szövegjelentés-tan szövetségese vagy alárendeltje lesz az aprólékosan kidolgozandó rendeltetésük szerinti, azaz funkcionális szövegfajok és -fajták tana, melyet nevezhetnénk legtágabb értelemben vett műfajtának is, ha nem félnénk jogosan attól, hogy összevegyül a szépirodalmisággal.

A funkcionális szövegfajok és -fajták tana nem a stilisztika korábbi eredményeire szorítkozik majd. Az új nyelvi diszciplínák közül nemcsak hasznosítja, hanem be is kebelezi a beszédaktusok elméletét — legalább részlegesen. (A performatív kisszövegek sajátos funkcionális szövegfajták, szövegjelentéstípusok.)

2.2. Az egészséges szövegtennek összhangba kell kerülnie a nála szélesebb tárgykörű, általánosabb tudományokkal, tudományágakkal. Adjon is az általános nyelvészetnek, nyelvfilozófiának, kapjon is tőlük, legyen ilyen cserekereskedelemben az álta-

lános jeltannal (szemiotikával) és a jövőbe tekintve, a majdani általános szövegtannal, általános szövegelmélettel!

Ugyanez érvényes a magatartás- és viselkedéslélektanra, a magatartás- és viselkedésszociológiára, társadalomlélektanra nézve is. A nyelvi szövegjelentésnek külön is számos más szűkebb-tágabb tudományággal kell összehangolódnia, tapasztalat-cserét folytatnia, egymást ellenőriznie, gazdagítania. Ha csupán a nyelvi szövegekben „másodlagos” jelrendszereket nézzük is, felsorolnunk is nehéz a szintén illetékeseket. Ilyenek az ikonográfia, a szellemi néprajz, az exegetika a különféle hittudományokban. A megértés, értelmezés körében ilyen a hermeneutika minden régibb és újabb válfaja, az ikonológia, műkritika stb.

Előbb-utóbb kiderül, mennyire szükségünk van a ma még kezdetleges nyelvi normaelméletre is, a még zavarosabb és kezdetlegesebb állapotú általános norma-elméletre is. Kár elzárkóznunk a nyelv műveléstől, nyelvhelyességtől, úgy vélvén, hogy ezek csakis gyakorlati területek. Helyette inkább segítenünk kell a szerkesztéstan közvetítésével a szövegtani kritika, a szövegnyelv művelés kibontakozását.

Fenyegető veszély, hogy a szövegtan a művészi, a szépirodalmi szövegek tanára szűkül le. Ennek ellenére kapcsolódnunk kell mind az irodalomelmülethez, mind az esztétikához. Éberén figyeljük, hogy az irodalomelmélet, az esztétika, a filozófia művelői viszont foglalkoznak a hétköznapiassággal, mindennapiassággal. Eredményeiket kiaknázhathatjuk, ha bíráljuk is.

Nem felhőtlen a viszonya a szemiotikának, szövegtannak a matematikai háttérű információelmélettel. Világosan ki kell mondanunk, hogy az emberi-társadalmi szövegek összemérhetetlenül bonyolultabbak, mint a mechanikus-fizikai jellegűek. Az utóbbiakra érvényes alaptételek nem érvényesek mind a „verbális” szövegekre. Már az egyezményes-hagyományos kód sem csak megszabott hírmennyiségeket közvetít, az érvényesülő többi kódokkal együtt egy szöveg pontos hírtartalmát mennyiségileg sem ma, sem a távoli jövőben nem lehet pontosan meghatározni, legföljebb megközelíteni. Nem kérünk olyan információelmélet segítségéből, amely süket és vak, a kifejező és képi tartalmakkal találkozva, amely dölyfös belátni önnön határait.

2.2.1. Külön dolog a szövegtan és a filozófia viszonya. Kérdősködni tőlem is mai szövegtanunk hiányosságairól? Hiányolom, hogy taktikus, pragmatikus-pozitivistá sáncjai közt elzárkózik a bölcséleti állásfoglalástól! Igaz, összecsapásokba torkollik az ilyen állásfoglalás, de sok mindent tisztázni is fog.

Az, hogy csak a jelölők rendszere, struktúrája-e a szöveg, vagy a jelölőké s jelölteké egységben: vitathatatlanul filozófiai kérdés is! A rég lezártnak vélt középkori univerzálialivita nominalistái szorítkozhatnak csak a jelölőkre; a mérsékelt realizmus nem kételkedik a jelöltek általánosságának objektivitásában.

És az objektivitás kapcsán: el lehet játszani a „való világgal”, „szövegvilággal”, „lehetséges világgal” az objektív valóság elismerése nélkül is, de enélkül „idem per idem” meghatározások szellemi légtornászmutatványai maradnak Martin Heideggernek saját szövegei is, pedig ő sokkal ravaszabb a szövegtanászoknál!

A „szövegvilág”-félék kapcsán persze tudatosíthatjuk, hogy a megismert világ eleve emberiesített világ is. Azonban épp a különféle tudományok dolga — többek között a szövegtané is! —, hogy „dezanthropomorfizálja” tárgyát, és a művelet sikerével megközelítőleg mégis föltárja az objektív valóságot is, az ennél korlátozottabb társadalmi objektivitást is. (Nem állítom, hogy a legmodernabb dialektikus materializmus, az új marxizmus megtette volna már ezt a saját körében, sőt! Mivel azonban ez az

irányzat ismeri föl legvilágosabban, hogy nem végezte el a feladatát, rá vár, hogy pótolja.)

A leírási teljesség igénye a szövegtanban is arról árulkodik, hogy ismeretelméleti alapja téves. Nem ismeri el vagy föl a valóságnak és részeinek belső és külső kimeríthetetlenségét. Gyermeki hit — még ha marxista vallja is —, hogy van teljes kódazonosság adó és vevő közt, hogy van végső és változatlan értelme valamely szövegműnek; semmibe veszi többek között a személyes és közösségi anyagi-szellemi gyakorlat mindenkori és mindig változó korlátait.

2.3. Kézenfekvő, elcsépett igazság, hogy dialektikusan átfödik egymást a csak részben felsorolt illetékes tudományok, tudományágak a szövegkutatásban? Jó ez: több oldalról ellenőrzik az eredményeket, föltevéseket. Minél jobban meg kell ismernünk egymást, hogy a szövegtan a tudományok testvériségének példájává fejlődjék!

Függelék

A verbális szöveg mint multidiszciplináris kutatási objektum kutatásáról

1. (Mellékelt külön tanulmányban.)

2. (Túlnyomórészt uo.) Néhány fő feladatunk:

- (a) a funkcionális szövegfajok és -fajták tudományágának tisztázása;
- (b) a szövegek többkódúságának, kölcsönhatásainak tisztázása szoros kapcsolatban a szöveg funkciók fajaival, fajtáival;
- (c) a közlési helyzetfajok és -fajták, a szövegösszefüggések, szövegelözmények fajainak és fajtáinak rendszerezése, különös tekintettel a szövegek viszonylagos függetlenségének különböző fokaira;
- (d) a nyelvészetben belüli és rajta kívüli illetékes tudományágak közösen megoldandó kérdéseinek fölvezetése, rendszerezése;
- (e) a szövegtani felfogások háttérében álló eltérő filozófiai álláspontok tisztázása, az ezekből származó következmények értékelése.

A nyelvi szövegtannal összemérve lesznek nála szűkebb tárgykörű tudományágak; lesznek vele nagyjából hasonló mértékben különös-általánosak, és lesznek nála általánosabbak, átfogóbbak. Ezt fölismerve kell összehangolni eredményeiket — korántsem tulajdonítva mindig vezető szerepet a szövegtannak.

Mindnyájan tudjuk, hogy a legeredményesebb tudományközi együttműködésnek országunkban anyagi korlátai vannak. Ezekről meg nem feledkezve javasolhatok efféleket.

- (f) Az azonos tárgyat (is) kutató nyelvészeti és nyelvészetben kívüli kutatók meghívása szövegtani kiadványok, folyóiratok szerzői közé (tulajdonképpen már az is ilyen mozzanat, hogy engem, stíluskutatót invitáltak véleményem közlésére). Másrészt tervszerűen jelentkezniük kell a szövegtani kutatóknak is a rokon tárgyú tudományok, tudományágak orgánumaiban, értekezletein, szimpóziумain a maguk tanulmányaival, hogy a határterületeken élénkebbé váljék a tapasztalatcsere, az egyeztetés.
- (g) A műszó- és műkifejezés-készlet egységesítését vagy egyértelműsítését megkezdte a *Szemiotikai szövegtan* (VASS LÁSZLÓ). Ezt azonban nemcsak bővíteni lehet, hanem alkalom nyílik a közölt műszóértelmezésekből a vitatható bennfoglalt háttér kifejtésére és megvitatására.

(h) Erősíteni fogja az együttműködést, ha a szövegtan kitör a gyakorlat számos területére, ha bizonyíthatóan hasznosítja magát. Pl. a tartalomelemzést is bekebelezve a honvédelmet, a kód sajátos fajait integrálva a bűnüldözési szövegnyelvészetet; a jogi szövegek hermeneutikájával szövetkezve a jogszabályok hiteles értelmezését; a szépirodalmi szövegtanban az ismeretlen szerzőjű szövegművek alkotóinak jellemzését; a szellemi néprajzban a romlott szövegek eredetiinek helyreállítását szolgálja — a pillanatnyi divatokkal olykor szembeszállva is. Stb.

3. Stilisztikai-poétikai tevékenységemben foglalkoztam a lírai szövegek belső logikai és képi kapcsolataival, a szöveg által kialakított belső közlési helyzettel (a „vershelyzet”, „versmagatartás” az én műszavam, bár átvette pl. HANKISS ELEMÉR is); az eredeti alkotói körülményeknek a versben lírává átvértékelődő valóságdarabjaival (*Medáliák, Klárisok* elemzése); a funkcionális szövegfajtáknak társadalmi olvasási-értelmezési utasításaival, a normaelmélettel, mely magában foglalja a nyelvi normákat is, az átfogóbb és a funkcionális szövegnormákat is.

Saját szövegtani vonatkozású írásaim könyvészetét röviden közli a *Szemiotikai szövegtan* 1. Szeged, 1990. 126. Ezt legfőljebb kiegészíthetem.

- a) Egy jövőendő általános stíluselmélet távlatai. *MNy.* LXXXIV, 411—419.
- b) *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.
- c) Régebbiről: *József Attila-kommentárok.* Gondolat. Budapest, 1976. 7—27; 41—58; 77—113; 147—259; 282—293.
- d) (Sajtó alatt:) normaelméleti tanulmányom. MTA Nyelvtudományi Intézet kiadványaiban várható, a normaelméleti kötetben.

4. Az előzőkben már válaszoltam rá részben. Bíráltam a teljes leírás bármilyen ábrándját. Kidolgoztam, és finomítom azóta is a különféle rendeltetésű szövegfajok, fajták társadalmi értelmezési utasításának elveit, elméletét. Föltárom a lírai szövegek imitált gyakorlati közlési magatartásait. Alighanem újat mondtam az idéző mondat, idézés mód számtalan modalitását leltározva, minősítve — nemzetközileg is. (Az, hogy nem ismerik külföldön, az ő bajuk, az ő provincializmusuk!)

5. Erről nincs különösebb mondanivalóm.

6. A kérdés itt rossz helyen van, hisz ismétli a 2. pontot. A mai szövegtanunk hiányaira rámutatok külön mellékelt tanulmányomban is, az itteni korábbi pontokban is.

7. Sapiienti sat!